

دستاوردهای معنوی صنعت توریسم

فهیمة سادات حسینی^۱

چکیده

با توجه به گسترش بحران معنویت، ضروری است تا راهکارهای برون رفت از آن براساس مبانی اسلامی تبیین شود. از جمله این راهکارها به کارگیری صنایع مختلف چون صنعت توریسم است. بنابراین، نوشتار حاضر با هدف تبیین نقش صنعت توریسم در رشد و احیای معنویت در جامعه جهانی با روش تحلیلی - توصیفی گردآوری شده است. نگارندگان پس از جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای دست یافتند که دستاوردهای معنوی صنعت توریسم عبارت است از: احیای معنویت به وسیله اعتلای سطح علمی افراد جامعه به صورت مستقیم (گردشگری علمی) و غیر مستقیم (احیای اقتصاد اسلامی)، اعتلای اخلاق اسلامی در سایه تعامل نیکو براساس آموزه‌های معنوی اسلام بین گردشگر و جامعه معنوی، اعتلای اقتصاد اسلامی به وسیله حل مشکلات اقتصادی برای نوع بشر و ایجاد فراغت بال برای تحصیل امور معنوی، اعتلای سطح عدالت و امنیت به وسیله ژئوپلیتیک گردشگری و ایجاد فضای رقابت میان کشورها در راستای سرمایه‌گذاری در توسعه پایدار گردشگری و ایجاد فضای مناسب برای ترویج معنویت اسلامی و اعتلای فرهنگ و تمدن اسلامی با ارائه صحیح آموزه‌های فرهنگ ساز و تمدن ساز معنوی به گردشگران.

واژگان کلیدی: معنویت، دین، صنعت توریسم، گردشگری.

^۱. دانش پژوه کارشناسی ارشد فقه خانواده، گروه علمی - تربیتی فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی ص العالمیه،

بحران‌هایی که افراد با آن مواجه می‌شوند به تبع از ساختار انسان، یا مادی و یا معنوی است. براساس فرهنگ غربی، یگانه راه حل برای درمان تمام مشکلات، تأمین نیازهای مادی نوع بشر است، اما فرهنگ غنی اسلام با توجه به آنکه انسان را موجودی مرکب از دو بعد روحانی و جسمانی می‌داند در مقام مواجه با بحران‌های مختلف به هر دو بعد توجه می‌کند و پاسخ‌گوی تمام دردهای بشری است. (اسرا: ۸۲) از جمله راهکارهای مواجه با انواع بحران‌ها استفاده از صنایع و حرفه‌های مختلف در این راستاست. برای مثال صنعت توریسم یکی از ابزارهای مناسب و کارآمد برای برون‌رفت از آسیب‌های بحران معنویت در عصر کنونی است که از پتانسیل مناسب برای تحقق این مهم برخوردار است. بنابراین، صنعت توریسم معنوی باید تمام سیاست‌ها، اهداف و راهبردهای خود را براساس هدف متعالی جهانی سازی آموزه‌های معنوی در عرصه جهانی طراحی کند و با تلاش مضاعف، جهان را به سوی معنویت و آموزه‌های والای آن سوق دهد. با تتبع در تحقیقات صورت‌گرفته، می‌توان دریافت که در موضوع معنویت به‌طور کلی پژوهش‌هایی در ابعاد مختلف به‌عمل آمده است، اما هیچ‌یک با رویکرد نوشتار حاضر یعنی، نقش صنعت توریسم در احیای معنویت در جامعه جهانی بدین موضوع نپرداخته‌اند. آنچه دغدغه پژوهش حاضر قرار گرفته است عدم توجه سیاست‌گزاران صنعت توریسم به ارائه راهکارها و راهبردهای اجرایی رفع بحران معنویت و ارائه معنویت اصیل اسلامی به‌وسیله صنعت مذکور است که به باور نگارندگان، سیاستمداران در عرصه‌های کلان جوامع اسلامی باید به این مهم توجه کنند و گام‌های مؤثری بردارند. از این رو پژوهش پیش‌رو با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و روش تحلیلی-توصیفی با هدف کارکرد صنعت گردشگری در رفع بحران معنویت و ارتقای معنویت ناب اسلامی و احیای آن در گستره جوامع بین‌الملل انجام شده است.

اهمیت موضوع مقاله حاضر را می‌توان ارائه راهکارها و راهبردهای اجرایی و کارآمد در رفع بحران معنویت با استفاده از صنعت توریسم دانست و بی‌توجهی به این موضوع به منزله غافل ماندن از یکی از ابعاد رفع بحران معنویت و ارتقای معنویت اسلامی در سطح جهانی و کاربردی سازی آموزه‌های معنوی اسلام تلقی می‌شود که ضرورت چنین پژوهشی را از باب سلبی بیش از پیش نمایان می‌کند. در نوشتار

حاضر ابتدا پس از تبیین مفاهیمی چون صنعت توریسم و معنویت، جاگاه صنعت توریسم و معنویت در اندیشه اسلامی بررسی می‌شود. در نهایت با توجه به دستاوردهای معنوی صنعت توریسم، اهم آن موارد ذکر شده است و رابطه موارد مذکور با احیای معنویت تبیین می‌شود، سپس رابطه عملکرد صنعت توریسم در جهت رشد آنها بیان می‌شود.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. صنعت توریسم

صنعت در لغت به معنای هنر، حرفه، چاره، وسیله ابراز عقیده درباره کمالات و کلیه تغییراتی است که بشر در مواد طبیعی می‌دهد تا بهتر و بیشتر از آنها استفاده کند. (معین، ۱۳۷۱) تعریف اول (هنر و...) بیشتر ناظر به تعریف قدما و تعریف دوم (کلیه تغییراتی) معطوف به نگرش جدید به صنعت است (رحیمی، ۱۳۹۳).

۲-۲. توریسم

ریشه واژه توریسم در زبان‌های انگلیسی، فرانسه و آلمانی از اصطلاح تورنس یونانی و لاتین گرفته شده است که بر سفر رفت و برگشتی دلالت می‌کند که جهانگردی و گردشگری در زبان فارسی و سیاحت در زبان عربی معادل آن است. (محمودی میمند و همکاران، ۱۳۹۲) این واژه نخستین بار در سال ۱۸۱۱ در مجله‌ای انگلیسی به نام مجله ورزشی به کار برده شد. در آن زمان این لغت به معنای مسافرت به منظور تماشای آثار تاریخی و بازدید از مناظر طبیعی برای کسب لذت به کار می‌رفت (محلاتی، ۱۳۸۰). از نظر سازمان جهانگردی، گردشگران، بازدیدکنندگان یا دیدارکنندگانی هستند که به مکان دیگری غیر از محل اقامت خود وارد می‌شوند و بیشتر از یک روز و کمتر از یک سال اقامت دارند و مقصودی غیر از آنچه که در مکان زندگی خود داشته‌اند، پیگیری می‌کنند (غضنفرپور و همکاران، ۱۳۹۲). گردشگری شامل فعالیت‌هایی است که گردشگر در طول مدتی به دلایل شخصی و کاری خارج از مکان زندگی و کاری خود (مروتی شریف‌آبادی و اسدیان اردکانی، ۱۳۹۳) به قصد بهره‌برداری از لذت‌های گردشگری انجام می‌دهد (صدر موسوی، ۱۳۸۶). کسب درآمد حاصل از فعالیت گردشگری را صنعت توریسم گویند. این

صنعت، پدیده دهه‌های پایانی قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم است. امروزه گردشگری جایگاه ویژه‌ای دارد به‌طوری‌که بعد از صنعت نفت و خودروسازی به عنوان سومین صنعت بزرگ دنیا شناخته می‌شود (حاجی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵) و پیش‌بینی شده است در سال ۲۰۲۰ به صنعت شماره یک جهان تبدیل شود (سپهری و بابایی، ۱۳۹۴).

۲-۳. معنویت

با وجود آنکه اصطلاح معنویت از چندین دهه گذشته در ادبیات نوشتاری پژوهشگران مطرح شده است تاکنون هیچ‌یک از واژه‌نامه‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها یا دایره‌المعارف‌ها تعریفی جامع و دقیق از آن ارائه نداده‌اند. (میرزاخانی، ۱۳۹۱) از این‌رو با بررسی معنای لغوی و اصطلاحی معنویت سعی بر آن است تا به تعریف جامع و دقیقی از آن دست یافت.

۱-۲-۳. معنویت در لغت

معنویت از ریشه عنو به معنای اهتمام و عزم بر امری با حالت شوق، تلاش و دقت برای حصول آن (حمیری، ۱۴۲۰)، خضوع و ذلت، اطاعت (ابن‌منظور، ۱۴۱۴)، ظهور و بروز (ابن زکریا، ۱۴۰۴)، خارج کردن (صاحب‌بن‌عباد، ۱۴۱۴) و شکوفا کردن شیء (اصفهانی، ۱۴۱۲) است. بنابراین، به عبد و اسیر به این دلیل که محبوس هستند، عانی گویند (ابن زکریا، ۱۴۰۴؛ فراهیدی، ۱۴۱۰) و به زوجه نیز عانیه گویند (نوری، ۱۴۰۸)؛ زیرا وی به واسطه نکاح، گویا در اسارت زوج است (فیومی، بی‌تا؛ جوهری، ۱۴۱۰). این کلمه در قرآن کریم فقط در آیه: «وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَى الْقُیُومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا؛ چهره‌ها در مقابل خدای حی و قیوم خاضع شوند و آنکه ظالم است حتماً نومید شود» (طه: ۱۱۱) به کار رفته است که مراد از عنت الوجوه، خضوع قهری و از روی اکراه است؛ زیرا عناء حکایت از رنج و زحمت دارد (قرشی، ۱۴۱۲). لغت‌شناسان فارسی‌زبان گفته‌اند: «امر معنوی، امری منسوب به معنا و مربوط به آن، مقابل امر لفظی، مادی، صوری و ظاهری و معادل راست، حقیقی، اصلی، ذاتی، مطلق، باطنی و روحانی است» (دهخدا، ۱۳۷۷).

معنویت در زبان انگلیسی (Spirituality) از واژه لاتین اسپیریتوس (Spiritus) به معنای زندگی یا روشی برای بودن و تجربه کردن است که با آگاهی یافتن از یک بعد غیرمادی به وجود می آید و ارزش های قابل تشخیص آن را معین می کند. (نوبری و رستگار، ۱۳۹۴) با تأمل در معنای لغوی معنویت در سه زبان مذکور می توان به جمع بندی ذیل دست یافت:

امر معنوی، امری است که با قلب درک می شود و زبان از بیان آن عاجز است (حسینی واسطی، ۱۴۱۴) بنابراین، معنویت در لغت، واژه ای است برای بیان امر غیرمادی و ظاهری که درک آن از طرق غیر حسی حاصل می شود.

- معنویت در اصطلاح: از آنجا که واژه معنویت در زمینه های گوناگونی به کار می رود، به دست آوردن اصطلاحی جامع و فراگیر برای کاربردهای مختلف آن امر مشکلی است. با این حال در یک بررسی دقیق می توان تعریف انتزاعی زیر را پیشنهاد کرد: «معنویت، حالتی نفسانی و ذومراتب است که در ارتباط با خدا در روان خودآگاه و ناخودآگاه آدمی از طریق تعقل، جوشش درونی و عمل بیرونی آگاهانه و یا ناآگاهانه، پدیدآمده و بر شیوه نظر و عمل او تأثیر می گذارد». (ناصری، ۱۳۸۷)

- معنویت، حالت نفسانی است. مراد از ذکر این قید آن است که جوهره اصلی معنویت به حیطة گرایش ها و کشش های باطنی انسان مرتبط است نه به حوزه بینش ها و یا کنش های جوارحی. از این رو معنویت، بالاصاله غذای دل و قلب است، سپس با عقل و جسم مرتبط می شود و در شیوه تفکر، عمل و رفتار، ظهور و نمود می یابد.

- این حالت، ذومراتب است؛ یعنی حداقل می تواند دو معنا داشته باشد: یکی اینکه نسبت به حالات آدمی در درون یک گفتمان، ذومراتب است. از این رو طرق الی الله به عدد انفس خلاق است و در نگاه اسلامی حتی معنویت اصحاب پیامبر، همچون اباذر و سلمان نیز یکسان نیست. دیگر اینکه نسبت به دیدگاه ها و مکاتب مختلف، ذومراتب است. امکان دارد معنویت در یک مکتب به صورت عمیق تر و وسیع تر و در مکتب دیگر سطحی تر و محدودتر مورد توجه قرار گیرد. یا در یک مکتب بر برخی عناصر و ابعاد معنویت و در مکتب دیگر بر زوایای دیگر تأکید شده باشد (ناصری، ۱۳۸۷).

۳. جایگاه‌شناسی صنعت توریسم در دیدگاه اسلامی

دین مبین اسلام نسبت به مفهوم گردشگری و سیاحت دیدگاه مستقلی دارد. اسلام گردشگری را حمل بر امور والا و ارزش‌های اخلاقی می‌پندارد و مسلمانان را به دیدن سرزمین‌های مختلف و مراودات فرهنگی تشویق کرده است. (دامن‌باغ و صفایی‌پور، ۱۳۹۶) در متون دینی چند واژه با گردشگری مرتبط است که عبارتند از: سفر، سیر، هجرت، نفرو سیاحت. سفر در لغت به معنای پرده برداشتن است (قرشی، ۱۴۱۲) و مسافرت را از آن جهت مسافرت گویند که اخلاق مردم در آن آشکار می‌شود (واسطی زبیدی، ۱۴۱۴). سیر به معنای جریان داشتن (ابن زکریا، ۱۴۰۴) و رفتن است (ابن منظور، ۱۴۱۴). به جداشدن انسان از دیگری، هجرت گویند (اصفهانی، ۱۴۱۲). «نفرو» چنانچه با حرف من و عن آید به معنای دوری و تفرق است و اگر با حرف الی بیاید به معنای خروج و رفتن است (قرشی، ۱۴۱۲). سیاحت نیز به معنای حرکت کردن است (مصطفوی، ۱۴۰۲). در قرآن چهار دسته آیات در باب گردشگری یافت می‌شود: آیاتی (آل عمران: ۱۳۷؛ نمل: ۶۹) که در آنها امر به سفر شده است که دلالت بر استحباب سفر دارد. در برخی آیات دیگر (محمد: ۱۰؛ یوسف: ۱۰۹) به شکل استفهامی به نکوهش کسانی پرداخته شده است که از این امر سرباز می‌زنند. برخی (کهف: ۸۲-۶۰) نیز به شرح سیاحت و جهانگردی پیامبران و برگزیدگان الهی پرداخته‌اند که از ایشان به سبب سیر در زمین تمجید شده است و چهارمین گروه از آیات عبارت است از آیاتی (نساء: ۱۰۱؛ بقره: ۱۸۵) که در آنها به برخی از احکام سفر و لوازم آن اشاره شده است (رک، همایون، ۱۳۸۷). ائمه معصومین علیهم‌السلام نیز با تشویق به سفر و گردشگری، احکام، آداب و فواید مادی و معنوی آن را متذکر شده‌اند (برقی، ۱۳۷۱؛ ابن حیون، ۱۳۸۵).

در منابع استنباط و متون فقهی پیشینیان، نص و عبارتی ناظر به جهانگردی و گردشگری به عنوان یک صنعت و به‌گونه‌ای که امروزه مطرح است، یافت نمی‌شود. از این رو باید صنعت جهانگردی از منظر فقه را از مباحث نو و مسائل مستحدثه فقه دانست و احکام و فروع آن را به کمک منابع و مصادر فقهی بررسی کرد. (کلانتری، ۱۳۷۶) پنج قسم حکم تکلیفی در مورد گردشگری متصور است. به عبارتی گردشگری فی‌نفسه مجاز است، اما مشروع و مجاز بودن آن در صورتی است که نظام اسلامی از ترک آن ضرر نبیند و گرنه این مسئله رنگ وجوب و لزوم کفایی به خود می‌گیرد. چنانچه سفر برای گناه و

مخالفت با دستورهای شارع مقدس باشد از نوع گردشگری حرام به شمار می‌آید. سفری که برای فرار از اجرای تکلیف الهی صورت پذیرد و انگیزه آن مخالفت با حکم شرع باشد را باید از نوع سفرهای مکروه به شمار آورد (رک.، حسنون و دیگران، ۱۳۹۱). گردشگری با اهداف و مقاصد الهی جزء مستحبات است. در گردشگری باید قوانین شریعت اسلامی رعایت شود. نام نوعی از گردشگری مذهبی که تمام فعالیت‌های آن با توجه به قوانین اسلامی انجام می‌شود گردشگری حلال است (یغفوری و همکاران، ۱۳۹۱). برخی، گردشگری حلال را چارچوب و الگویی می‌دانند که ناظر بر انواع گردشگری است (حاجی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵).

۴. جایگاه‌شناسی معنویت در دیدگاه اسلامی

قبل از بررسی جایگاه معنویت از منظر اسلام باید رابطه معنویت با دین مطرح شود؛ زیرا در صورت عدم ارتباط، نیازی به مطرح شدن این بخش نخواهد بود. درباره رابطه دین و معنویت، چند دیدگاه قابل طرح است: دیدگاه اول: تباین معنویت و دین: پیروان این دیدگاه می‌گویند: «معنویت پدیده‌ای است که بسیار به دین‌داری نزدیک است، اما به معنای دین‌داری مطلق نیست» (ملکیان، ۱۳۸۳). به عبارت دیگر تفاوت یک انسان معنوی با یک انسان دین‌دار در این است که اولی براساس اعتقاد شخصی خود هدفی متعالی یا خدایی را می‌جوید و بر همین اساس احساس اموری مانند دلسوزی و درک متقابل نسبت به دیگران در او به وجود می‌آید (فونتانا، ۱۳۷۹)، اما انسان دین‌دار در چارچوب دین رسمی و براساس گفته‌های پیشوایان دین به اموری از روی تعبد اعتقاد می‌یابد و یا عمل می‌کند نه براساس تعقل و اعتقاد شخصی. ممکن است هدف انسان معنوی و دین‌داری یکی باشد، اما روش هر کدام در رسیدن به آن هدف متفاوت است. اساس معنویت، تعقل است در حالی که اساس دین، تعبد است (ملکیان، ۱۳۸۵). بدین توضیح، پیروان این دیدگاه رابطه دین و معنویت را نفی نمی‌کنند، اما گستره معنویت را اعم از دین می‌دانند. بنابراین، شخصی ممکن است هم بی‌دین و هم معنوی باشد (نقوی و همکاران، ۱۳۹۴).

دیدگاه دوم، وحدت وجودی معنویت و دین (تساوی دین و معنویت): به اعتقاد برخی، معنویت چیزی در عرض دین نیست بلکه پیوسته با معارف و احکام دین است. بنابراین، معنویت نمی‌تواند با هر عقایدی حتی شرک‌آمیز و با هر سنخ قوانین و رفتاری حتی سکولاریستی سازگار باشد. (رحیم‌پورازغدی، ۱۳۸۷) بنابراین، کسی که خواهان معنویت است باید از طریق باور به اصول دینی و عمل به دستورها و احکام شریعت از معنویت و باطن عالم بهره‌مند شود که این باطن، چیزی نیست جز همان حیات طیبه و سعادت جاودانه انسان که در دین به صورت روشن تعریف شده است.

دیدگاه سوم، اعم‌بودن دین از معنویت: دین مجموعه‌ای از معارف است که از حقایقی مانند معنویت سخن می‌گوید. حقایقی که براساس آن، انسان در نظام خلقت جایگاه خاصی دارد و باید برای حفظ آن جایگاه خاص، مسیر ویژه‌ای را طی کند. (میرزاخانی، ۱۳۹۱) با تبیین رابطه دین و معنویت می‌توان گفت که بنابر دیدگاه نخست، لزومی از بحث شناخت جایگاه معنویت در اندیشه اسلامی نیست؛ زیرا براساس این دیدگاه، معنویت، اصیل است و باید به ابعاد مختلف آن از حیث خودش پرداخته شود و برای کسب اعتبار نیاز به امر دیگری مانند دین ندارد، اما بنابر دیدگاه دوم و سوم برای شناخت معنویت، گریزی جز بررسی آن در نظام دینی نیست. بنابراین، با فرض پذیرش دیدگاه دوم یا سوم، جایگاه معنویت در دین مبین اسلام تبیین می‌شود. نکته قابل توجه آن است که این موضوع دامنه بسیار گسترده‌ای دارد و از آنجا که رسالت نوشتار حاضر امر دیگری است به‌طور اختصار بدان اشاره می‌شود.

معنویت از منظر اسلام، منظومه‌ای منسجم و منظم از مبانی، مؤلفه‌ها و کارکردهاست که آشنایی با آن قدرت تمییز میان معنویت اصیل و نورانی و معنویت‌های غیر اصیل و ظلمانی به مخاطب می‌دهد و موجب انصراف ذهن از معنویت‌های کاذب به سمت معنویت حقیقی می‌شود. بنای معنویت در دیدگاه اسلامی بر چهار پایه ذیل استوار است:

- کرامت روح: روح که جوهری مجرد (قرشی، ۱۴۱۲) و روحانی (طوسی، بی‌تا، ابن‌ادریس، ۱۴۰۹) است، برخوردار از اصالت نسبت به جسم (هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۸۳) و کرامت و شرافت ذاتی نسبت به سایر مخلوقات است (طبری، ۱۴۱۲، سمرقندی، ۱۴۱۶). چنانچه انسان در نزاع با نفس اماره و شیطان،

اصالت و کرامت روح را درک کند، تن به پستی گناه و لذت زودگذر نمی دهد و معنویت و قداست روحانی خود را حفظ می کند.

- فطرت خداجوی: یکتایی خداوند در فطرت بشر مرکوز است. (قمی، ۱۴۲۶، عضیمه، ۱۳۸۰) وی دارای امکانات عظیم روحی و معنوی برای شناخت خداوند و ایمان به وی است (طباطبایی، ۱۳۷۴). فطرت الهی درون مایه هر نوع حرکت کمال جویانه و ارزشمند است (روم: ۳۰-۳۱؛ مائده: ۷۶؛ عنکبوت: ۱۷؛ نساء: ۱۱۹) و هر نوع آموزش عقلی و تربیت های انسانی اگر بدون فعلیت تمایلات فطری باشد فاقد تأثیر و تضمین برای تحریک به سوی فلاح و صلاح خواهد بود (عباس نژاد، ۱۳۸۴). بنابراین، انسان با قبول اصالت فطرت و گام برداشتن در مسیر آن، در مسیر صعود به اوج معنویت گام برخواهد داشت.

- ایمان به غیب: غیب و شهود دو نقطه متقابل با یکدیگر هستند. عالم شهود، عالم محسوسات و عالم غیب، و رای آن است (ابن عربی، ۱۴۱۰) که با عقول و دیده ها فهم آن حاصل نمی شود (بروجردی، ۱۴۱۶). منظور از ایمان به غیب آن است که انسان به وجود امور غیبی مانند خداوند، ملائکه، کتب آسمانی، قیامت، بهشت، جهنم و لقاء خداوند (ابن عباس، ۱۴۱۳)، اسلام (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹)، خلوت ها، آنچه که از دیده پنهان است، وحی، حساب، صراط، میزان، مرگ، باران، خزائن الهی، لوح محفوظ، نفس، مال، نزول عذاب، غیبت (دامغانی، ۱۴۱۶)، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشرف (بروجردی، ۱۴۱۶)، ابلیس، زنده کردن مردگان (مغنیه، ۱۳۷۸) و... ایمان داشته باشد و غیب را منشأ اثر بداند. معنویت، بدون ایمان به غیب امکان پذیر نیست؛ زیرا حیات حقیقی معنوی بر کمالات باطنی فراتر از عالم حس و ماده بنا شده است تا انسان به وسیله درک و فهم آنها قادر شود از عالم ماده رخت بربندد و به سوی مطلق جاویدان قدم بردارد.

- تبعیت از شریعت: عقیده، بیان گرایمان و شریعت، تبلور عمل است. (قرضاوی، ۱۳۸۲) بدین جهت عارفان حقیقی و سالکان وارسته راه حقیقت و معنویت نه تنها طریقت را در متن شریعت یافته اند بلکه عین آن دانسته اند و برای رسیدن به کمال انسانی، راه شریعت را با تمام دستورهای و احکام آن برگزیدند و

آن را یگانه راه وصول به حق و حقیقت برشمرده‌اند (معرفت، ۱۳۷۹). بنابراین، علم به شریعت و عمل مطابق آن، مقدمه‌ای است برای پاکسازی وجود انسان و کسب معنویات (آملی، ۱۴۲۲).

با شناخت مبانی معنویت اسلامی این سؤال پیش می‌آید که معنویت اسلامی چه مؤلفه‌هایی دارد. شناخت مؤلفه‌ها به فرد امکان ارزیابی معنوی خود و جامعه را می‌دهد تا جایگاه معنوی افراد و جوامع مشخص شود و در صورت ارزیابی صحیح، برنامه معنوی جامع و کلانی برای اعتلای معنوی جوامع اسلامی طرح‌ریزی شود.

۵. مؤلفه‌های معنویت از منظر اسلام

- خردگرایی: به نیرویی که آماده پذیرش علم است و به علم و دانشی که با آن، نیروی باطنی انسان از آن سود می‌برد، عقل گفته می‌شود. (اصفهانی، ۱۴۱۲) نظام معنوی اسلام براساس عقلانیت و خردگرایی بنا شده است (زمر: ۴۳؛ یس: ۷؛ بقره: ۱۷۰؛ احقاف: ۱۵). بنابراین، سررکود مسلمانان در مسیر معنویت، توقف اندیشه سالم و ریشه‌گرفتن تفکر شیطانی است و راه عظمت و تعالی اسلامی به‌کارگیری اندیشه سالم با الهام از پیشروان این راه اهل بیت علیهم‌السلام است (نقی‌پورفر، ۱۳۸۱).

- توازن؛ یکی از ویژگی‌های اسلام متعادل بودن تعالیم آن است. (بقره: ۱۴۳) متفکران اسلامی این اعتدال و توازن را در همه شئون اسلامی طرح کرده‌اند و به عقیده ایشان، مظاهر این میانه‌روی در اعتقادات، عبادات، شعائر، اخلاق، قانون‌گذاری و نیز هماهنگی میان فردگرایی و جامعه‌گرایی نیز قابل طرح است. (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲)

- بندگی: عبودت انسان کامل و معنوی، عبودیت مطلق است؛ یعنی او از انانیت خود خارج و ذات و صفات و افعال وی در ذات و صفات و افعال خدا فانی شده است. (انفال: ۱۷؛ فتح: ۱۰) بدین ترتیب وی به بالاترین مقام سیروس و سلوک انسانی که مقام عبودیت مطلق (نجم: ۱۰) و کمال انقطاع (سیدبن طاووس، ۱۴۱۵) می‌باشد، دست یافته است و اساس و زیربنای ربوبیت در خود محقق ساختن است (مازندرانی، ۱۴۱۸، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲).

بحث درباره معنویت و کارکردهای آن در زندگی بشر و تلاش در جهت هرچه بیشتر معنویت حقیقی، راه حل اصلی برون رفت از بحران عصر حاضر است (میرزایی و دلیر صف‌آرای اخگر، ۱۳۹۷). معنویت که برخاسته از اصالت روح، فطرت، عالم غیب و شریعت است و خصوصیات متعالی چون عقلانیت، اعتدال و عبودیت دارد، معنویتی فعال و پویاست که آثار مثبت بسیاری را به دنبال دارد. برای مثال فرد معنوی، خواری و مقهوریت (کاشفی، ۱۳۷۹) خود را در مقابل خالق خود درک می‌کند و برای درمان ماندن از آفات معنویت چون عجب، ریا، تظاهر، خودبینی، تقلب، منت‌گذاری (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱) و... با ایمان به خداوند قدم در مسیر انجام اعمال صالح می‌گذارد. زندگانی وی، حیاتی طیبه، سرشار از آرامش، رشد و تعالی است (قرائتی، ۱۳۸۶).

۶. صنعت توریسم و دستاوردهای معنوی آن

رشد روزافزون بحران معنویت در جهان به‌ویژه در ملل مسلمان، بیش از پیش نیازمند تدبیر، برنامه‌ریزی و دوراندیشی است؛ زیرا دشمنان اسلام پس از شکست در جنگ‌های نظامی، راه جنگ نرم و ضربه زدن به بنیان‌های اعتقادی و معنوی جوامع اسلامی را در پیش گرفته‌اند. از این رو بر مسلمانان واجب است تا راهکارهای تقویت معنویت و باورهای اسلامی را پیدا و اجرایی کنند. یکی از راهکارهای رشد معنویت به‌کارگیری صنایع و حرفه‌های مختلف در این راستاست. از جمله صنایع می‌توان به صنعت توریسم اشاره کرد؛ زیرا صنعت توریسم از پتانسیل بسیار بالا و مناسبی جهت صدور آموزه‌های معنوی اسلام برخوردار است و می‌تواند دستاوردهای معنوی همه‌جانبه‌ای را در گستره جهانی رقم بزند.

۶-۱. رشد علم

اختلاف در مبانی میان مکاتب مادی و مکتب اسلام سبب اختلاف در کاربرد علم در آن مکاتب شده است. در مکاتب منحرف مادی که ماده و انسان از اصالت برخوردار هستند علوم، دانش‌هایی هستند که در خدمت معنویت و عبودیت قرار نمی‌گیرند بلکه فقط ابزاری در مسیر توسعه دنیای مادی هستند، اما علم در مکتب دینی از سنخ دیگری است و از کتاب مکنون و لوح محفوظ آفرینش سرچشمه می‌گیرد. برای مثال علم در عصر معاصر، دانایی است که اقتدار بشر را فراهم می‌کند، اما علم در آرمان شهر مهدوی،

گونه‌ای از دانایی است که با توانایی قرین است، قدرت نیست بلکه قدرت از درون آن به‌کار گرفته می‌شود. (بازلی محبوب، ۱۳۸۷) آگاه‌شدن جامعه و دورشدن از جهل و نادانی، امکان جاری‌شدن معنویت در جامعه را به مرحله فعلیت می‌رساند (فانی و همکاران، ۱۳۹۵)؛ زیرا عقلانیت و هرآنچه که سبب قوت آن شود از مؤلفه‌های معنویت است. رشد علمی که سبب احیای معنویت در جامعه جهانی است به دلایل ذیل یکی از دستاوردهای معنوی صنعت توریسم است:

- یکی از اقسام گردشگری، گردشگری علمی است که باعث رشد و شکوفایی علم و دانش می‌شود؛
- بیشتر عقب‌ماندگی‌های علمی به دلیل فقر و محدودیت‌های اقتصادی است. ازسویی اصلی‌ترین کارکرد این صنعت کسب درآمدهای ارزی، توزیع مجدد درآمدها، فروش کالاها و خدمات مورد نیاز گردشگران و در مجموع، رونق اقتصادی در کشورهای اسلامی است (رکن‌الدین افتخاری و دیگران، ۱۳۸۸) و ارتباط تنگاتنگی با صنایع دیگر مانند هتل‌داری، حمل و نقل و... دارد. بنابراین، بکارگیری صحیح صنعت گردشگری باعث رونق اقتصادی می‌شود و رونق اقتصادی، انگیزه پیشرفت علمی را در افراد جامعه ایجاد می‌کند که در فرآیندی طولانی مدت بستری مناسب برای جهانی‌سازی علم و معنویت در کره زمین فراهم خواهد ساخت.

۲-۶. رشد اخلاق

پیامبر ﷺ هدف از رسالت خود را به‌کمال رساندن مکارم اخلاقی در تمام شئون معرفی کرده است. (دیلیمی، ۱۳۴۹ و طبرسی، ۱۴۱۲) سخن ایشان حاکی از اهمیت رعایت اخلاقیات در دین مبین اسلام و تعمیم آن در تمام شئون زندگی است. به تعبیر مصطلح در حوزه فلسفه علم، پارادیم حاکم بر همه احکام و شئون رفتاری در اسلام در ملاحظه اخلاق و مکارم اخلاقی قابل ردیابی است (پورسیدآقایی و همکاران، ۱۳۹۳). حکومت جهانی مهدوی نیز که یگانه هدف آن رشد و تکامل بعد معنوی وجود انسان و ایصال وی به خداوند است به تأسی از سیره رسول اکرم ﷺ سرشار از تجلی آموزه‌های اخلاقی است (کلینی، ۱۴۰۷). غایت رعایت اخلاقیات در اندیشه اسلامی با غایت آن در اندیشه غیراسلامی تفاوت جوهری دارد؛ زیرا معیار اصلی اعمال و رفتار در نظام‌های مادی و سرمایه‌سالار، دست‌یابی به سود و لذت حداکثری

است، اما در نظام معنوی و الهی، سود و لذت بالاصالت محور هیچ امری نیست و آنچه معیار و مبنای رعایت اخلاقیات به حساب می‌آید تکامل بعد معنوی وجود انسان است. از این رو با توجه به رابطه‌ای که میان اخلاقیات و امور معنوی برقرار است برخی معنویت را به تجلی آن در اخلاقیات تعریف کرده و گفته‌اند: «معنویت از دیدگاه اسلام عبارت است از رابطه میان رفتار و افعال انسانی و میان حالات و ملکاتی که در نفس او به وجود می‌آورند. همچنین رابطه میان این حالات و ملکات و میان مقامات و مدارج باطنی که انسان سیر می‌کند. همچنین خود این مقامات و مراحل باطنی و عالمی که موجوداتی اصیل و واقعی و بیرونی از سلطه و حکومت ماده و طبیعت هستند» (نقوی و همکاران، ۱۳۹۴).

عقل حکم می‌کند که هرگاه حقانیت امری روشن شد بر انسان لازم است تا نخست خود به آن متصف شود و سپس دیگران را بدان دعوت کند تا آن حقیقت جهانی شود و جلوه‌های باطل مقابل آن حقیقت از بین برود. بنابراین، با توجه به جایگاه اخلاقیات در رشد معنوی جوامع در گستره جهانی بر ملل مسلمان لازم است تا بعد از آنکه خود بدان متصف شدند دیگر جوامع در سطح بین‌الملل را بدان دعوت کنند. در این باره دیدگاه پروفیسور محمد لنگهاوسن درخور تأمل است. ایشان معتقد است که جهت انتقال اندیشه اسلامی برای غرب باید بر بعد آموزه‌های اخلاقی آن تکیه کرد؛ زیرا چنانچه این آموزه به خوبی تبیین شود تأثیر زیادی در گسترش و پذیرش این اندیشه خواهد داشت (محمدی، ۱۳۹۲). با رویکرد مذکور می‌توان از صنعت توریسم و گردشگری برای تحقق این مهم بهره‌فروانی برد. بنابراین، چنانچه متصدیان صنعت توریسم و گردشگری، مظهر اخلاق نیک اسلامی باشند نه تنها با اصلاح خود، اقدامی مؤثر در جهت اصلاح نفسشان است بلکه با ارائه رفتار حسنه در جهت جهانی‌سازی آموزه‌های معنوی اخلاقی در گستره جهانی گامی مهم برداشته‌اند و جزء مبلغان عملی به حساب می‌آیند (مجلسی، ۱۴۰۳). امام رضا علیه السلام در بیانی ارزشمند متذکر می‌شود که چنانچه مردم محاسن معارف و آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام را درک کنند از آنها تبعیت می‌کنند (رک، ابن بابویه، ۱۳۷۸) که در این صورت، جامعه معنوی جهانی شکل خواهد گرفت. جهانگردان، سفیرانی و مبلغانی هستند که کشور مبدأ را در عرصه بین‌الملل توصیف می‌کنند. بنابراین، اگر با اخلاق و منش والای اسلامی در کشورهای مسلمان

مواجه شوند مبلغان آن معنویت در کشورهای خود خواهند بود؛ زیرا در سایه ارتباطی که بین گردشگران و جامعه میزبان صورت می‌گیرد ارزش‌های اعتقادی و باورهای مردمی برای گردشگران قابل لمس می‌شود (غضنفرپور و همکاران، ۱۳۹۲).

۶-۳. رشد اقتصاد

رشد و بهبود وضعیت اقتصادی از مهمترین مسائل افراد در زندگی فردی و اجتماعی است که رابطه تنگاتنگی با مسائل معنوی دارد؛ یعنی هرچند از نظر اسلام، بعد معنوی وجود انسان نسبت به بعد جسمانی اصالت دارد، اما با نگاهی عمیق روشن می‌شود که امور مادی، نردبانی برای اعتلای امور معنوی هستند. بنابراین، یکی از راه‌های دشمنان برای ضربه‌زدن به نظام اسلامی، تحریم اقتصادی است. نیازهای مادی که از اصلی‌ترین دغدغه‌های حیات آدمی است. لحظه‌ای فراغت، آسایش و آرامش برای تکامل بعد معنوی باقی نمی‌گذارد؛ زیرا فقر مادی، اسارت اندیشه را به دنبال دارد و هرگاه اندیشه و قوه تعقل اسیر شد جایگاهی متعالی برای حلول رشد و شکوفایی فطرت خداجوی نسل بشرو معنویت باقی نخواهد ماند (کتابی و همکاران، ۱۳۸۷). از این رو تأمین معاش و رونق اقتصادی، چنان اهمیتی دارد که پیامبر ﷺ نان و معاش را زیربنای امثال تکالیف عبادی مانند نماز و روزه که رشددهنده بعد معنوی افراد هستند، می‌داند (کلینی، ۱۴۰۷). همچنین از مهمترین آموزه‌های مهدوی، رونق و شکوفایی اقتصادی است (نعیم‌بن حماد، ۱۴۲۴؛ ابن حنبل، ۱۴۰۹؛ ابن منادی، ۱۴۱۸ و مفید، ۱۳۷۲)؛ زیرا احیای اقتصاد، احیای معنویت را به دنبال دارد.

با روشن شدن اهمیت توسعه اقتصادی و نقش آن در احیای معنویت اسلامی بر جامعه اسلامی ضرورت دارد که راهکارهای برون‌رفت از بحران معنویت را شناسایی کرد تا علاوه بر خنثی کردن توطئه‌های دشمنان اسلام، سبب تجدید بهار معنوی در جامعه اسلامی شود. برای احیای این آموزه نیز می‌توان از صنایع مختلف استفاده کرد؛ زیرا تکیه بر صنایع مختلف، چرخه اقتصاد اسلامی را به حرکت درآورده و به تبع آن، احیای معنویت را به دنبال می‌آورد که از جمله صنایع به صنعت توریسم اشاره می‌شود. صنعت مذکور اثرات مثبت اقتصادی مانند کسب درآمد ارزی، افزایش درآمد ملی جامعه میزبان، افزایش

درآمد دولت، اشتغال و رشد اقتصادی و... را به دنبال دارد. (رک،، رفعت و همکاران، ۱۳۹۲) چنانچه صنعت توریسم و گردشگری حلال جدی گرفته شود، می توان ادعا کرد که جهانی سازی لازم برای برون رفت از مشاکل اقتصادی و عملیاتی سازی اصلاحات گسترده و طرح های اقتصادی اسلامی صورت گرفته است؛ زیرا صنعت گردشگری حلال، اقتصاد مبتنی بر آموزه های اسلامی و از مصادیق اقتصاد مقاومتی است. اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است که روند روبه رشد دارد و آسیب پذیری اش در برابر ترندهای دشمنان، اندک است (سخنان مقام معظم رهبری، ۲ شهریور ۱۳۹۱). صنعت توریسم با رعایت موازین اسلامی، این دو شاخصه را دارد؛ زیرا هم سبب رشد توان اقتصادی مسلمانان می شود و هم راه ورود دشمنان اسلام را از این طریق سد می کند. چنین اقتصادی با تکیه بر داشته ها و ظرفیت های درونی، افق یا چشم اندازی بلند را در نظر دارد و در راستای هموارشدن مسیر گسترش آموزه های معنوی اسلام به سراسر جهان و اقتدار مسلمانان ارائه شده است (دهقان، ۱۳۹۴).

۴-۶. رشد عدالت و امنیت

گسترش جهانی عدالت، بارزترین ویژگی آرمان شهر مهدوی که یگانه الگوی جامعه ی معنوی است، به شمار می آید که در بیش از صد خبر به آن تصریح شده است. (احمدیان دلایز، ۱۳۹۴) پیامبر ﷺ می فرماید: «ای جندب، پس چون خداوند در خروج قائم ما تعجیل کرد زمین را سرشار از عدل و داد کند آن چنان که آکنده از ظلم و ستم شده است» (خزار رازی، ۱۴۰۱). در نامه ای منسوب به امام حسن عسکری (ع) برای صدوق اول نیز چنین آمده است: «شیعیان ما همواره تا زمان ظهور فرزندانم در غم و اندوه هستند. فرزندم کسی است که پیامبر ﷺ آمدنش را بشارت داده است. وی زمین را پر از عدل و داد می کند چنان که پر از ظلم و ستم شده است» (حرعاملی، ۱۴۲۵؛ جزائری، ۱۴۲۷ و ابن بابویه، بی تا). گستردگی عدالت و هنجارهای دینی و معنوی تا آنجا است که سطوح مختلف امنیت را نیز شامل می شود. در حدیثی در توصیف حکومت مهدوی آمده است: «راه ها امن می شود چنان که یک زن از عراق تا شام برود و جواهراتش را بر سر بگذارد، هیچ درنده ای او را به هیجان و ترس نیفکند و او نیز از هیچ درنده ای نترسد» (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۳). اهمیت برقراری امنیت، عدالت و کاهش نابرابری های اجتماعی و

تبعیض‌های نابه‌جا در جامعه از آن رو است که فراهم‌کننده فضای لازم برای احیای معنویت اصیل اسلامی است. درواقع معنویت مقوله‌ای است که تنها جنبه فردی ندارد بلکه جنبه اجتماعی و جمعی نیز دارد. زمانی از جامعه معنوی سخن گفته می‌شود که عواملی مانند عدالت و امنیت در درون یک جامعه وجود داشته باشد که افراد آن جامعه را به‌سوی معنویت سوق دهد (فانی و همکاران، ۱۳۹۵).

یکی از عوامل سوق‌دهنده جامعه به‌سوی عدالت، امنیت و معنویت، استفاده بهینه و درست از صنعت توریسم است. ژئوپلیتیک گردشگری و ایجاد فضای رقابت میان کشورها در راستای سرمایه‌گذاری در توسعه پایدار گردشگری، نقش مؤثری در اعتلای سطح امنیت و عدالت در میان جوامع جهان ایفا می‌کند. ازسویی، فضای رقابتی میان کشورها در حوزه ژئوپلیتیک توریسم در دستیابی به توسعه پایدار گردشگری با تغییر دیدگاه‌ها و سیاست‌ها کارکرد مؤثری در تقلیل آشوب‌ها و تشنجات سیاسی میان کشورها و گسترش عدالت جهانی به‌دنبال دارد. (عزیزی‌فر، ۱۳۹۶) ازاین‌رو با به‌کارگیری صنعت توریسم در جهت اهداف عالیه الهی، می‌توان به نظاره جریان معنویت در تمام سطوح جامعه نشست.

۶-۵. رشد فرهنگ و تمدن

فرهنگ، محصول معنوی مشترک در جامعه انسانی است که شامل آداب و رسوم، رفتارها و عقاید می‌شود و می‌تواند علت تمایز یک جامعه با جوامع اطرافش شود. فرهنگ، پدیده‌ای پویا، انتقال‌پذیر و پایدار و فرآیندی است که از طریق آموزش از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد، تداوم پیدا می‌کند و دگرگون می‌شود. (ادیبی، ۱۳۹۴) فرهنگ معنوی آن قسم از فرهنگ است که جنبه کیفی دارد و در برخورد با فرهنگ مادی، اصالت دارد (یوسفیان، ۱۳۹۴). تمدن نیز عبارت است از مجموعه دستاوردها و اندوخته‌های مادی و معنوی بشر؛ یعنی از آن هنگام آدمی به رشد و تعالی روی آورد که هم به نیازهای حیاتی جسمانی و هم به احتیاجات معنوی خویش توجه کرد. ازاین‌رو کوشید تا به هر دو نیاز به‌طور جدی پاسخ دهد و آنها را قانع کند. حاصل این کوشش، دست‌آوردها و اندوخته‌های مادی و معنوی است به‌نام تمدن (ضیایی، ۱۳۹۴). شاخصه اصلی تمدن اسلامی، بهره‌مندی انسان‌ها از همه

ظرفیت‌های مادی و معنوی است که خداوند برای تأمین سعادت و تعالی آنان در عالم طبیعت و در وجود خود آنان قرار داده است (بیانات رهبری در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی در تاریخ ۹۲/۲/۹). به عبارت دیگر، تمدن اسلامی براساس نگرش توحیدی، تمدنی ایدئولوژیک با مجموعه‌ای از ساخته‌ها و اندوخته‌های معنوی و مادی جامعه اسلامی است که انسان را به سوی کمال معنوی سوق می‌دهد (محمدی، ۱۳۹۴).

باید گفت که همه فرهنگ‌های رشدیافته به یک شکل تمدن‌ساز نیستند بلکه نوع فرهنگ یک جامعه رهنمون نوع تمدن آن جامعه خواهد بود. به این معنا که اگر فرهنگ جامعه‌ای مادی باشد تنها می‌تواند پایه‌گذار تمدن مادی متمایل به صفات حیوانیت باشد به گونه‌ای که نهایت هدف این تمدن، ارضای تمایلات گسترش‌یافته حیوانی انسان باشد، اما اگر فرهنگ جامعه‌ای، الهی-انسانی و به عبارتی رساتر معنوی باشد، نوع تمدن این جامعه، متعالی و معنوی خواهد بود. (رمضان نرگسی، ۱۳۹۴)

بنابراین، آموزه‌های دین مبین اسلام که شامل راهکارهای بسیاری مانند معطوف کردن توجه انسان به اهداف و کمالات معنوی با تأکید بر مقسوم و معین بودن رزق (هود: ۶؛ عنکبوت: ۶۰) و وابسته کردن روزی به انجام امور متعالی و تمدن‌ساز (کلینی، ۱۴۰۷؛ کوفی اهواری، ۱۴۰۲ و دیلمی، ۱۴۰۸) شایسته سالاری و حکومت صالحان (ابن مشهدی، ۱۴۱۹) و...، برای احیا و ارتقای فرهنگ و تمدن اسلامی است سبب احیای معنویت در جامعه جهانی خواهد شد. گردشگری یکی از بهترین ابزارها برای انتقال فرهنگ و تمدن معنوی اسلام است و می‌تواند تغییراتی را روی جوامع میزبان داشته باشد؛ زیرا این صنعت قبل از آنکه به عنوان یک پدیده اقتصادی مطرح باشد، امری فرهنگی است (شمس و امینی، ۱۳۸۸) و فرهنگ با نفوذ پرتوان خود، می‌تواند به بهترین صورت ماهیت، هدف، ساختار و کارکرد گردشگری را توضیح دهد (مرادی و سبحانی، ۱۳۹۰). بنابراین، آنچه بیش از هر چیز موجب توسعه گردشگری می‌شود جاذبه‌ها و تمایزات فرهنگی ملت‌هاست (کروبی، ۱۳۸۸). صنعت گردشگری به عنوان یک پدیده فرهنگی موجب می‌شود که فرصت کافی برای تبادلات معنوی بین گردشگر و جامعه میزبان به وجود آید (مقصودی و ارسیا، ۱۳۸۸). با ایجاد زمینه‌های سالم و مساعد برای معرفی احکام اسلام، انسان‌ها در جوامع مختلف

می‌توانند آموزه‌های اسلامی را بدون ابهام و پیرایه‌های غرض‌آلود بشناسند (ادیبی، ۱۳۹۴، ص ۲۴۷).
از این رو با ارائه صحیح آموزه‌های فرهنگ ساز و تمدن ساز اسلامی به گردشگران می‌توان قدم‌های اساسی
در جهت توسعه معنویت برداشت.

۶-۶. نتیجه‌گیری

- معنویت، حالتی نفسانی و دارای مراتب است که با قلب درک می‌شود و بر نوع دیدگاه و اعمال افراد تأثیر
می‌گذارد.

- دین اسلام نسبت به مفهوم گردشگری و سیاحت، دیدگاه مستقلی دارد و در آیات و روایات فراوانی
نسبت به ابعاد مختلف آن سخن گفته است.

- با توجه به شیوع بحران معنویت در گستره جهانی بر جوامع اسلامی ضرورت دارد تا راهکارهای
برون رفت از آن را بیابند که یکی از راهکارها استفاده از صنایع به روز و کارآمد مانند صنعت توریسم است.

- به دلایل ذیل میان پنج شاخصه علم و عقلانیت، اخلاقیات، اقتصاد، عدالت و امنیت و فرهنگ و
تمدن با معنویت ارتباط درهم تنیده‌ای وجود دارد:

- علم و عقلانیت از مؤلفه‌های معنویت هستند؛

- اخلاقیات، تجلی خارجی معنویات است؛

- اقتصاد و مسائل مادی زیربنای تکالیف عبادی و معنوی است؛

- عدالت و امنیت، فراهم‌کننده فضای لازم برای کسب معنویات و رشد آن است؛

- دستاوردهای معنوی، بخشی از فرهنگ و تمدن اسلامی است.

پنج دستاورد معنوی صنعت توریسم عبارت است از: رشد علم به صورت مستقیم (گردشگری علمی)
و غیر مستقیم (احیای اقتصاد اسلامی)، رشد اخلاق اسلامی در سایه تعامل نیکو براساس آموزه‌های
معنوی دین مبین اسلام با گردشگران، رشد اقتصاد با حل مشکلات اقتصادی برای نوع بشر در سطح
بین‌الملل، رشد عدالت و امنیت به وسیله ژئوپلیتیک گردشگری و ایجاد فضای رقابت میان کشورها در

راستای سرمایه‌گذاری در توسعه پایدار گردشگری و رشد فرهنگ و تمدن اسلامی با ارائه صحیح آموزه‌های فرهنگ‌ساز و تمدن‌ساز معنوی به گردشگران.

پیشنهادهات

با توجه به تبیین نقش صنعت توریسم در احیای معنویت اسلامی و مقابله با بحران‌های معنوی موجود، برخی از راهکارها در جهت به‌کارگیری هرچه بهتر صنعت مذکور در این راستا در چند محور ارائه می‌شود:

الف. محور علمی و پژوهشی

- تبیین و ارائه تعریف و معنای کاربردی (عملیاتی) از مفهوم احیای معنویت اسلامی در سطح جهانی با به‌کارگیری صنعت توریسم؛

- شناسایی بحران‌های حاضر و آتی فقدان معنویت اسلامی در سطوح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی و ارائه راه‌حل براساس به‌کارگیری صنعت توریسم؛

- تولید محتوای قابل اجرا و عملیاتی تبلیغ معنویت اسلامی برای سیاست‌گذاران صنعت توریسم.

ب. محور مدیریتی و کلان

- مجهز کردن صنعت توریسم به برنامه‌ها و سیاست‌های اجرایی ازپیش تعیین شده برای فرآیند صدور آموزه‌های معنوی اسلام متناسب با راهبردها، اهداف و مخاطبان؛

- حمایت از آثار پژوهشی (اعم از کتاب، مقاله، بروشور و...) و هنری (اعم از فیلم، تئاتر، مجسمه،

نقاشی و...) درباره گفتمان معنویت اسلامی و مدرنیته و تقابل آن‌دو؛

- هوشیاری و توجه مسئولین رده بالای جوامع مسلمان به سیاست‌های ضد اسلامی دشمنان در

جهت ایجاد بحران معنویت در جوامع اسلامی و تضعیف کارآیی معنویت اسلامی؛

- برنامه‌ریزی و الگوسازی برای تقویت و احیای معنویت اسلامی با رویکرد برون‌گرا و بین‌المللی.

ج. محور عملیاتی و کاربردی

- حضور فعال اندیشمندان حوزوی در فرآیند گردشگری اعم از حقیقی و مجازی (اینترنتی) و طرح نامحسوس آموزه‌های معنوی و پاسخ‌گویی به شبهات؛
- معرفی و شناساندن مبانی، مؤلفه‌ها و کارکردهای معنویت اسلامی به گردشگران سراسر جهان؛
- تربیت اساتید مجرب و متخصص در زمینه معنویت و گردشگری؛
- به‌کارگیری اساتید مجرب برای پاسخ‌گویی به ابهامات، دغدغه‌ها و دل‌مشغولی‌های دینی و اخلاقی گردشگران با تمرکز بر اندیشه جهانی‌سازی معنویت اسلامی؛
- برگزاری کارگاه‌های آشناسازی گردشگران با منظومه معنویت اسلامی؛
- تکریم، تعظیم و برگزاری هرچه باشکوه‌تر وقایع مذهبی (اعم از عاشورا، نیمه شعبان، غدیر، مبعث و...) که جنبه معنوی دارند و ارائه تسهیلات لازم برای حضور حداکثری گردشگران؛
- توجه به مؤلفه‌های تبلیغ مانند مخاطب‌شناسی، نیازشناسی، موقعیت‌شناسی، زمان‌شناسی و پیامدشناسی (ارزش‌یابی و بازخوردگیری) (ادیبی، ۱۳۹۴) در فرآیند احیای معنویت به‌وسیله صنعت توریسم؛
- توجه به نیاز و اقناع گردشگران در فرآیند انتقال معنویت اسلامی به گردشگران؛
- ارائه معنویت اسلامی به‌گونه‌ای واقع‌بینانه و مطابق با نیازهای بین‌المللی و با ادبیات جهانی و ابزار و امکانات پیشرفته و تبیین ناکامی‌های تاریخی مکتب‌ها و فرقه‌های خودساخته بشری در تحقق بخشیدن به نیازهای فطری انسان (ادیبی، ۱۳۹۴) در فرآیند گردشگری.

فهرست منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸). *عیون/ اخبار الرضا*. تهران: نشر جهان.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (بی‌تا). *الخصال*. مترجم: فهری زنجانی، احمد. تهران: علمیه اسلامی.
۳. ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۰۹). *احادیث المهدی علیه السلام من مسند احمد بن حنبل*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۴. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵). *دعائم الاسلام*. قم: مؤسسه آل البيت.

۵. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹). المزار الكبير (لاین مشهدی). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۶. ابن منادی، احمد بن مظفر (۱۴۱۸). الملاحم لاین منادی. قم: دار السیره.
۷. ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
۸. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم (ابن ابی حاتم). ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.
۹. ابن ادريس، محمد بن احمد (۱۴۰۹). المنتخب من تفسیر القرآن والنکت المستخرجه من کتاب التبیان. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمته الله).
۱۰. ابن عباس، عبدالله بن عباس (۱۴۱۳). غریب القرآن فی شعر العرب. بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیه.
۱۱. ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۱۰). رحمه من الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن. لبنان: مطبعة نصر.
۱۲. ابوالحسین، احمد بن فارس بن زکریا (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
۱۳. احمدیان دلاویز، حسن (۱۳۹۴). فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها. مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکتترین مملی. قم: مؤسسه آینده روشن.
۱۴. ادیبی، علیرضا (۱۳۹۴). فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها. مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکتترین مملی. قم: مؤسسه آینده روشن.
۱۵. اصفهانی، حسین بن محمد بن راغب (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن. لبنان: دار العلم.
۱۶. آملی، حیدر بن علی (۱۴۲۲). تفسیر المحيط الاعظم والبحر الخضم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم. قم: نور علی نور.
۱۷. بازلی، قمر محبوب (۱۳۸۷). جوان، نوآوری و انتظار. مجموعه آثار چهارمین همایش بین المللی دکتترین مملی با رویکرد حقوقی و سیاسی. قم: مؤسسه آینده روشن.
۱۸. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱). المحاسن. قم: دار الکتب الإسلامیه.
۱۹. بروجردی، حسین بن رضا (۱۴۱۶). تفسیر الصراط المستقیم. قم: انصاریان.
۲۰. پورسید آقایی، سید محسن، منزوی بزرگی، جواد، و حبیبیان، سجاد (۱۳۹۳). اخلاق و سبک زندگی زمینه ساز، راهبردها و راهکارها. مجموعه آثار دهمین همایش بین المللی دکتترین مملی. قم: مؤسسه آینده روشن.
۲۱. جزائری، نعمت الله (۱۴۲۷). ریاض الأبرار فی مناقب الأئمه الأطهار. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
۲۲. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰). الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دار العلم للملایین.
۲۳. حاجی نژاد، علی، پایدار، ابوذر، باقری، فاطمه، و عبدی، ناصر (۱۳۹۵). ارزیابی تأثیر گردشگری حلال بر حوزه های گردشگری ایران با استفاده از مدل جمع وزنی (WSM). نشریه سیاست های راهبردی و کلان، ۴(۱۵)، ۲۷-۴۰.
۲۴. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵). اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات. بیروت: اعلمی.
۲۵. حسونند، عباس، شفق، سیروس، و مصلحی، محسن (۱۳۹۱). ضرورت ها و ظرفیت های گردشگری اسلامی و رویکردهای آن از منظر الگوهای فرهنگی اسلام و فقه اسلامی. نشریه برنامه ریزی منطقه ای، ۶(۲)، ۱۳-۱.
۲۶. مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
۲۷. حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام. بیروت: دار الفكر المعاصر.
۲۸. خزار رازی، علی بن محمد (۱۴۰۱). کفایه الأثر علی الأئمه الاثنی عشر. قم: بیدار.

۲۹. دامغانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶). *الوجه والنظائر لافاظ كتاب الله العزيز*. مصر: جمهورية مصر العربية، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلى للشئون الاسلامية.
۳۰. دامن باغ، صفیه، و. صفایی پور، مسعود (۱۳۹۶). بررسی توسعه گردشگری حلال در ایران. نشریه میراث و گردشگری، ۶(۲)، ۷۱-۹۷.
۳۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۲. دهقان، رحیم (۱۳۹۴). *فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها*. مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکنترین مهدویت. قم: مؤسسه آینده روشن.
۳۳. دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۴۹). *ارشاد القلوب*. مترجم: مسترحمی، هدایت الله مسترحمی. تهران: مصطفوی.
۳۴. دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸). *اعلام الدین فی صفات المؤمنین*. قم: مؤسسه آل البيت.
۳۵. رحیم پور ازغدی، حسن (۱۳۸۷). *چهار گفتار*. تهران: انتشارات طرح فردا.
۳۶. رحیمی، غلامحسین (۱۳۹۳). مفهوم صنعت و فناوری از دیدگاه متفکران مسلمان. نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. شماره هفدهم، ۳۵-۵۴.
۳۷. رفعت، بتول، اربابیان، شیرین، و اشرفیان پور، مریم (۱۳۹۲). بررسی رابطه توریسم بین الملل و رشد اقتصادی (مطالعه موردی: کشورهای منتخب عضو سازمان کنفرانس اسلامی). نشریه پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی، شماره سیزدهم، ۹۷-۱۱۶.
۳۸. رکن الدین افتخاری، عبدالرضا، بیشمی، بهار، سجاسی قیداری، حمدالله، و حسن پور، یوسف (۱۳۸۸). نقش کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی در توریسم جهانی. نشریه ژئوپلیتیک، شماره دوم، ۱۶۸-۱۳۸.
۳۹. رمضان نگیسی، رضا (۱۳۹۴). *فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها*. مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکنترین مهدویت. قم: مؤسسه آینده روشن.
۴۰. سپهری، محمد مهدی، و بابایی، ادریس (۱۳۹۴). واکافت شبکه مقاصد گردشگری، رویکرد تئوری تحلیل شبکه های اجتماعی. نشریه مدیریت تولید و عملیات، شماره دهم، ۳۴-۲۱.
۴۱. سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶). *تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم*. لبنان: دار الفکر.
۴۲. سید بن طاووس، علی رضی الدین حلی (۱۴۱۵). *الاقبال بأعمال الحسنه (ط-الحدیثه)*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۴۳. شمس، مجید، و امینی، نصیره (۱۳۸۸). ارزیابی شاخص فرهنگ ایرانی و تأثیر آن در توسعه گردشگری. نشریه جغرافیای انسانی، ۴(۱)، ۹۳-۸۱.
۴۴. صاحب بن عباد، اسماعیل (۱۴۱۴). *المحیط فی اللغة*. بیروت: عالم الکتاب.
۴۵. صافی گلپایگانی، شیخ لطف الله (۱۳۸۳). *منتخب الأثر فی الامام الثانی عشر*. مترجم: نثار احمد بن زرین. قم: مؤسسه منتظر.
۴۶. صدر موسوی، جواد (۱۳۸۶). ارزیابی وضعیت تسهیلات گردشگری استان آذربایجان شرقی از دیدگاه گردشگران. نشریه پژوهش های جغرافیایی، شماره شصت و یکم، ۱۴۴-۱۲۹.
۴۷. ضیایی، محمد رضا (۱۳۹۴). *فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها*. مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکنترین مهدویت. قم: مؤسسه آینده روشن.
۴۸. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

۴۹. طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲). مکارم الأخلاق. قم: الشریف الرضی.
۵۰. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). لبنان: دار المعرفه.
۵۱. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. لبنان: دار احیاء التراث العربی.
۵۲. عباس نژاد، محسن (۱۳۸۴). روان شناسی و علوم تربیتی. مشهد: بنیاد پژوهش های قرآنی حوزه و دانشگاه.
۵۳. عزیزی فر، محمد جواد (۱۳۹۶). ژئوپلیتیک گردشگری، راهبردی در توسعه گردشگری و همگرایی کشورهای جهان اسلام با محوریت توسعه گردشگری در سواحل خلیج فارس. نشریه مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس، (۴)، ۱۳-۸۱-۶۹.
۵۴. عظیمه، صالح (۱۳۸۰). معنا شناسی واژگان قرآن. مشهد: آستان قدس رضوی.
۵۵. غضنفرپور، حسین، پایدار، ابوذر، و شرفی، حجت الله (۱۳۹۲). جغرافیای گردشگری با تأکید بر گردشگری زیارتی. تهران: انتشارات نور علم.
۵۶. فانی، مهدی، اسماعیلی، مصطفی، عبدالجباری، مرتضی، آتش زاده شوریده، فروزان، و کرمخانی، مرضیه (۱۳۹۵). سلامت معنوی در بستر عوامل اجتماعی معنویت افزا از نگاه نهج البلاغه. پژوهش در دین و سلامت، (۲)، ۴-۶۲-۵۵.
۵۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰). کتاب العین. قم: نشر هجرت.
۵۸. فوتنانا، دیوید (۱۳۷۹). روان شناسی دین و معنویت. مترجم: الف ساوار. تهران: انتشارات معارف.
۵۹. فیومی، احمد بن محمد مقری (بی تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: منشورات دار الرضی.
۶۰. قرائتی، محسن (۱۳۸۶). پرسش ها و پاسخ های قرآنی. تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
۶۱. قرشی، سید علی اکبر (۱۴۱۲). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۶۲. قرضاوی، یوسف (۱۳۸۲). قرآن منشور زندگی. تهران: احسان.
۶۳. قمی، سید تقی طباطبایی (۱۴۲۶). مبانی منهاج الصالحین. قم: منشورات قلم الشرق.
۶۴. کتابی، شهرزاد، کتابی، مریم، و متین، محمد مهدی (۱۳۸۷). جوان، نوآوری و انتظار. مجموعه آثار چهارمین همایش بین المللی دکنترین مهدویت. قم: مؤسسه آینده روشن.
۶۵. کروی، مهدی (۱۳۸۴). بررسی نقش فولکلور (فرهنگ عامه) در توسعه گردشگری ایران. نشریه مطالعات مدیریت گردشگری، شماره دهم، ۷۸-۵۳.
۶۶. کلاتری، علی اکبر (۱۳۷۶). فقه و صنعت گردشگری. نشریه فقه، شماره چهاردهم، ۸۴-۱۵.
۶۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی (ط - الإسلامیه). تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۶۸. کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲). الزهد. قم: المطبعه العلمیه.
۶۹. کاشفی، حسین بن علی (۱۳۷۹). جواهر التفسیر. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۷۰. خواجه نوئی، اسماعیل بن محمد حسین (۱۴۱۸). جامع الشتات (للخواجوه). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۷۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳). بحار الأنوار (ط - بیروت). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۷۲. محلاتی، صلاح الدین (۱۳۸۰). درآمدی بر جهانگردی. تهران: نشر دانشگاه شهید بهشتی.
۷۳. محمدی، محمد داوود (۱۳۹۴). فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها، مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکنترین مهدویت. قم: مؤسسه آینده روشن.

۷۴. محمدی، مسلم (۱۳۹۲). اخلاق معاشرت در حکومت مهدوی با محوریت دو مؤلفه تربیت اخلاقی و عدالت‌ورزی. نشریه پژوهش‌نامه/اخلاق، شماره ۲۱، ۱۲۴-۱۱۳.
۷۵. محمودی میمند، محمد، فارسجانی، حسن، و طاهری موسوی، سارا (۱۳۹۲). ارائه الگوی ترکیبی عوامل مؤثر بر توسعه و پذیرش گردشگری مجازی در ایران. نشریه چشم‌انداز مدیریت بازرگانی، شماره ۴۶، ۱۴۳-۱۲۳.
۷۶. مرادی، عبدالله، و سحابی، جلیل (۱۳۹۰). تحلیل اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری، اولین همایش بین‌المللی مدیریت گردشگری و توسعه پایدار. مرودشت.
۷۷. مرکز فرهنگ و معارف قرآن (۱۳۸۲). دایره‌المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه).
۷۸. مروتی شریف‌آبادی علی، و اسدیان اردکانی، فائزه (۱۳۹۳). ارائه مدل توسعه گردشگری سلامت با رویکرد تلفیقی فازی و مدل سازی ساختاری تفسیری در استان یزد. نشریه مدیریت سلامت، شماره ۵۵، ۷۳-۸۸.
۷۹. مصطفوی، حسن (۱۴۰۲). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز الکتاب للترجمة والنشر.
۸۰. معرفت، محمدهادی (۱۳۷۹). تفسیر و مفسران. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۸۱. معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۸۲. مغنیه، محمدجواد (۱۳۷۸). ترجمه تفسیر کاشف. قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه).
۸۳. مفید، محمدین محمد (۱۳۷۲). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد. قم: مؤسسه آل البيت للإحياء التراث.
۸۴. مقصودی، مجتبی، و ارسیا، بابک (۱۳۸۸). جایگاه گردشگری در تعمیق همبستگی ملی در ایران. نشریه مطالعات ملی، ۱(۱۰)، ۹۹-۱۱۸.
۸۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۸۶. ملکیان، مصطفی (۱۳۸۳). بحران معنویت و مؤلفه‌های معنوی زیستن (سخنرانی در تاریخ ۱۳۸۳/۴/۲۵).
<http://mostafamalekian.blogfa.com/post>
۸۷. ملکیان، مصطفی (۱۳۸۵). سازگاری معنویت و مدرنیته. نشریه بازتاب‌اندیشه، شماره ۷۷، ۵۲-۴۵.
۸۸. میرزاخانی، مهدی (۱۳۹۱). پایان‌نامه ارزش و جایگاه معنویت در قرآن و روایات اسلامی و دلالت‌های برنامه درسی بر مبنای آن. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
۸۹. میرزایی، رضا، و دلیر صفارآی اخگر، سمیه (۱۳۹۷). بحران معنویت در جهان معاصر. نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، شماره ۱۱۲، ۹۳-۱۱۲.
۹۰. ناصری، علی‌رضا (۱۳۸۷). بحران در معنویت در عصر حاضر. قم: انتشارات جامعه المصطفی العالمیه.
۹۱. نعیم‌بن حماد (۱۴۲۳). الفتن/ابن حماد. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۹۲. نقوی، سیدعلی، اسعدی، میرحمد، و میرغفوری، سید حبیب‌الله (۱۳۹۴). شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر معنویت سازمانی (مطالعه موردی: اداره کل تربیت بدنی استان یزد). نشریه مدیریت ورزشی، شماره ۲۸، ۷۷۹-۷۹۴.
۹۳. نقی پورفر، ولی‌الله (۱۳۸۱). پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن. تهران: اسوه.
۹۴. نوبری، علیرضا، و رستگار، عباسعلی (۱۳۹۴). مدل مفهومی معنویت قدسی مبتنی بر قرآن در سازمان. نشریه مطالعات تفسیری، شماره ۲۳، ۱۰۲-۸۱.
۹۵. نوری، محدث، و میرزا حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت: مؤسسه آل البيت للإحياء التراث.
۹۶. هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۳). فرهنگ قرآن. قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه).

۹۷. همایون، محمدهادی (۱۳۸۷). سیمای جهانگردی در فرهنگ اسلامی. نشریه نامه پژوهش فرهنگی، شماره ۱۴، ۲۰۸-۱۷۹.
۹۸. یغفوری، حسین،، علیزاده، محمدرضا،، اسلام فرد، فاطمه،، و علم الهدی، سید محمدعلی (۱۳۹۱). ارائه برنامه ریزی استراتژیک جهت استفاده از پتانسیل های گردشگری حلال ایران در همگرایی کشورهای اسلامی. پنجمین کنگره بین المللی جغرافی دانان جهان اسلام. آذربایجان شرقی. تبریز: دانشگاه تبریز.
۹۹. یوسفیان، مهدی (۱۳۹۴). فرهنگ و تمدن زمینه ساز، راهبردها و راهکارها. مجموعه آثار یازدهمین همایش بین المللی دکترین مهندویت. قم: مؤسسه آینده روشن.